

УДН, 1979. – 79 с.; **30.** Комбо И. История Парижа. – М.: Весь мир, 2002. – 176 с. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/222692/>; **31.** Конокотин А. В. Расслоение крестьянства и обострение классовой борьбы во французской деревне XIII века // Ученые записки МГПИ. – М.: Учпедгиз, 1954. – Т. 68. – Вып. 4. – С. 91-138; **32.** Конокотин А. В. Очерки по аграрной истории Северной Франции в IX-XIV веках // Ученые записки Ивановского гос. пед. ин-та. – Иваново, 1958. – Т. 16. – С. 94-140; **33.** Конокотин А. В. Жакерия 1358 года во Франции // Ученые записки Ивановского гос. пед. ин-та. – Иваново, 1964. – Т. 35. – С. 3-98; **34.** Конокотин А. В. Цензива в деревне Северной Франции в период развитого феодализма (XII-XIV вв.) // Средние века, 1975. – Вып. 39. – С. 105-128; **35.** Литтлвуд Й. История Франции от древнейших времен до наших дней. – М.: АСТ; Астрель, 2008. – 224 с. – Режим доступу: <http://arhivknig.com/gumanitarnye-nauki/153491-ijen-littlvud-istorija-francii-ot-drevnejshikh.html>; **36.** Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции. – СПб.: Евразия, 2000. – 332 с. – Режим доступу: http://www.fictionbook.ru/author/iak_madol/...drama_i.../download.a6.pdf; **37.** Очерки истории Франции с древнейших времен до окончания Первой мировой войны / Под ред. А. Д. Люблинской и др. – Л.: УЧПЕДГИЗ, 1957. – 373 с.; **38.** Пумпянский С. М. Восстание Этьена Марселя по данным Нормандской хроники XIV в. [XVIII в.] // Ученые записки Саратовского гос. ун-та. – Саратов, 1947. – Т. 17. – С. 233-246; **39.** Себецкова М. М. Из жизни Парижа времен Столетней войны. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1962. – 81 с.; **40.** Семенов В. Ф. Жакерия. – Л.: УЧПЕДГИЗ, 1958. – 36 с.; **41.** Сидорова Н. А. Антифеодалные движения в городах Франции во второй половине XIV – начале XV века. – М.: Изд-во МГУ, 1960. – 61 с.; **42.** Сказкин С. Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 379 с.; **43.** Фавтье Р. Капетинги и Франция. – СПб.: Евразия, 2001. – 320 с. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/61054/>; **44.** Фавье Ж. Столетняя война / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. – СПб.: Евразия, 2009. – 656 с. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/484087/>; **45.** Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Борьба за власть (1328-1498). – СПб.: Евразия, 2002. – 352 с. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/251673/>; **46.** Хачатурян Н. А. Французское крестьянство в системе сословной монархии // Классы и сословия средневекового общества. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 103-111.

УДК 94(369.1)«04/05»

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

ПОШИРЕННЯ ГУНСЬКОЇ НОМАДИ НА ТЕРЕНІ ЄВРОПИ У IV-V ст. (I)

У статті автор розглядає низку питань і проблем, пов'язаних з появою та поширенням гунської номади на терені Європи в епоху Великого переселення народів. Дослідницьку увагу автор акцентує на локалізації ареалу тимчасового розселення гунських племен у IV-V ст., аналізуючи і характеризуючи наукові погляди, думки, ідеї та концепції провідних фахівців з означеної теми, а також висвітлює роль гунської етноцивілізаційної складової в європейському пізнюантиничному соціумі.

Ключові слова: античність, Римська імперія, Північне Причорномор'я, варвари, Велике переселення народів, гунські племена, номади.

Ярослав ЯНОВСКИЙ

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГУННСКОЙ НОМАДЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРОПЫ В IV-V вв. (I)

В статье автор рассматривает ряд вопросов и проблем, связанных с появлением и распространением гуннской номады на территории Европы в эпоху Великого переселения народов. Исследовательское внимание автор акцентирует на локализации ареала временного расселения гуннских племен в IV-V вв., анализируя и характеризуя научные взгляды, мысли, идеи и концепции ведущих специалистов по данной теме, а также освещает роль гуннской этноцивилизационной составляющей в европейском позднеантичном социуме.

Ключевые слова: античность, Римская империя, Северное Причерноморье, варвари, Великое переселение народов, гуннские племена, номады.

Yaroslav YANOVSKIY

DISTRIBUTION OF HUN NOMADS ON FIELD IN EUROPE IN VI-V CENTURIES (I)

In this article the author examines a number of issues and problems associated with the emergence and spread of Hun Nomads on the territory of Europe in the era of the Great Migration. Author emphasizes research attention to the localization range of temporary resettlement Hunnic tribes in IV-V centuries, Analyzing and describing scientific views, opinions, ideas and concepts leading specialists in the mentioned topics and highlights the role of Hunethnic component in Europe late antique society.

Keywords: antiquity, the Roman Empire, the North Black Sea, barbarians, Migration, Hun tribes of Nomads.

Проблеми визначення причин появи, шляхів поширення і, зрештою, локалізації теренів тимчасового осідку гунської номади у Європі на межі Пізньої Античності та Ранняго Середньовіччя залишаються актуальними для дослідження і на початку XXI ст., оскільки наявні писемні джерела та археологічні артефакти є достатньо суперечливі з точки зору рівня інформативності й мотиваційної об'єктивності, і не дозволяють вченим однозначно або, принаймні, зі значною часткою вірогідності, а не умовності, трактувати окреслене коло проблем.

Значною мірою такою самою умовністю страждає гунська етноцивілізаційна атрибуція в межах її генезисної складової: позиції сучасних науковців – як вітчизняних, так і зарубіжних – у ряді випадків ґрунтуються на діаметрально протилежних світоглядних, концептуальних і методологічних підходах. Разом з тим, така ситуація визначає подальші дослідницькі перспективи в галузі гунології. Мета даної статті – зробити

спробу узагальнююче висвітлити аспекти міграційних орієнтирів гунських племен протягом IV-V ст.; коло завдань, у свою чергу, окреслюється вивченням головних напрямів перманентного кочування т.зв. європейської гунської номади.

Джерельна база публікації ґрунтується, з одного боку, на свідченнях античних авторів – світських (Амміан Марцеллін [1], Пріск Панійський [10], Йордан [5], Аполлінарій Симодій [2]) та церковних (Феодорит Кирський [13], Созомен [11], Григорій Турський [3], Олімпіодор Фіванський [9], Сократ Схоластик [12], Євагрій Схоластик [4]), з другого – на епіграфіці (зібранні грецьких і латинських написів) з колекції В. Латишева [8], його збірці уривків з класичних творів античних письменників [6, 7] і археологічному матеріалі, опрацьованому, класифікованому та описаному відомими вченими другої половини ХХ ст. – А. Амброзом [14], О. Дашевською [30], І. Ковригом [38], Р. Вулпе [24], М. Сокольським [44], І. Засецькою [33,34], К. Смирновим [43], І. Кругліковою [36], Є. Ковичевим [37].

Тематична історіографія в галузі гунології на сьогоднішній день є достатньо великою; проте дослідженню ареала поширення гунської номади в епоху Великої переселення народів присвятило свої наукові студії не так багато авторів ХІХ – початку ХХ ст. Серед них ґрунтовнішо та високим фаховим рівнем відрізняються публікації В. Херберта [56], А. Гадлю [25], Р. Блоклі [53], Д. Шелова [53, 54], Г. Хауссіга [50], А. Васильєва [22], М. Веселовського [23], Ю. Джафарова [32], О. Менчен-Хелфена [57], К. Інстранцева [35], П. Шафарика [51], М. Савицького [42], Л. Левіної [40], Є. Томпсона [47], М. Толля [48], О. Новосельцева [41], С. Кляшторного [39], В. Буданової [20] та ін. [15, 16, 18, 19, 21, 26-29, 31, 45, 46, 49, 52].

Переходячи до розгляду зазначеної вище проблематики, необхідно констатувати одну незрозумілу (у вимірі реалій етногенезу), однак симптоматичну особливість тогочасних джерел, а саме: греко-римські письменники II-IV ст. і більш пізні християнські автори підкреслюють раптовість і неочікуваність появи на східних кордонах Європи «кочової сили» гунів. Звідки з'явилися останні на європейському континенті – стало складним, заплутаним і неоднозначним для вирішення питанням Уже для істориків тієї епохи (межі Античності й Середньовіччя).

Чи не першою спробою розкрити таємницю походження «західних гунів» стало повідомлення вченого II ст. Діонісія Перієгета в «Описі заселеної землі». Він, зокрема, пише: «Я розповім тепер все про те, які племена живуть навколо нього [Каспійського моря] з північно-західного боку. Перші – скіфи, котрі заселяють узбережжя поблизу Кронійського моря по гирлу Каспійського моря; потім – унни, а за ними каспії, за цими – войовничі албани і кадусії, які живуть у гористій місцині...» [16, с. 42].

Серед учених-номадистів немає спільної думки відносно ступеня достовірності даного повідомлення. Частина істориків, наприклад, радянський науковець М. Артамонов, вважають, що тут мова йде про етнос, який у подальшому відіграв значну роль в історії Пізньої Античності [16,

с. 42-43]; інші дослідники дотримуються позиції, що рукописна традиція опусу Діонісія Перієгета у цьому випадку спотворена. Власну точку зору відносно «спотвореного» ранньосередньовічними переписувачами етноніма висловлює відомий оксфордський фахівець Е. Томпсон [47, с. 22]. Не менш авторитетний науковець – американець О. Менчен-Хелфен, критикуючи і спростовуючи погляди російського дореволюційного епіграфіста і джерелознавця В. Латишева [6, с.186], робить так само не до кінця переконливий висновок, що «унни» або «чуни» Перієгета і «гуни» Птолемея – різні племена [57, с. 446].

Наведемо, для прикладу, достатньо розлогий і дещо непослідовний з точки зору узагальнюючого філологічного аналізу, доказ О. Менчен-Хелфена. «Діонісій [Перієтет], резюмує вчений, завершив каталог народів на Сході [племенами] сері, назва, яку разом зі своїм попередником Фруні він запозичив у Страбона, котрий, у свою чергу, позичив її у Аполлодора. Три народи в Гетиці [Йордана] – гуни, албани та сері – є тими, з яких починається перелік у «виправленому» Перієтеті (при тому, гуни займають місце Thuni, тобто чуни) і завершується.

Шляхом радикального скорочення переліку, викидаючи всі назви між другою, четвртою і останньою, Кассиодор, або його джерело, йшли за Йорданом і зробили гунів та албанів сусідами китайців. Уривок з Гетики не йде зворотно до втраченого стародавнього джерела. Це є телескопуванням шкільного підручника, у який потайки введені гуни. Уривок складає певний інтерес для текстуальної історії Діонісія Перієгета. У дослідженні гунів такий аспект відсутній» [57, с. 447].

У коментарі на свої наукові твердження авторитетний варваролог О. Менчен-Хелфен безапеляційно критикує головних опонентів – радянських номадистів та археологів, звинувачуючи їх у недостатній фаховій компетенції та низькій професійній підготовці. Він, зокрема, пише, що радянські історики – А. Бернштам, В. Тревер, М. Артамонов, О. Смирнов, Г. Федоров, навіть Л. Гумільов (?) – необізнані у «філологічній роботі» і не спроможні проводити належний лінгвістичний аналіз древніх текстів [57, с. 447].

Далі автор підкреслює: «Все ж відчуваєш полегшення від переходу від цих надуманих гунів до хуннів Птолемея. У третій книзі своєї Географії він перераховує їх серед народів європейської Сарматії – вони жили між бастарнами й роксоланами. Оскільки ці народи добре відомі, то, мабуть, легко встановити розташування [місцезнаходження] Chuni на мапі Східної Європи. Однак ми повинні мати справу з Птолемеєм, а не зі Страбоном або іншим з великих грецьких географів.

Йдучи із заходу на схід, Птолемей ставить Peucini та Bastrnae «вище Дакії». Він знає гору Peuce, але не згадує про «Basternon oros», так що його бастарни були в долинах східніше гірського хребта, який оточує Дакію. Далі він згадує Turas (Дністер) як кордон між Дакією й Сарматією. Бастарни Птолемея жили, таким чином, у румунській Молдові і, мо-

жливо, також на схід від ріки Прут. «Уздовж усього берега Меотиди розташовуються язиги та роксолани», – говорить Птолемей. На його погляд, перші живуть на заході, останні на сході, в бік Танаїсу (Дону), котрий відділяє європейців від азіатської Сарматії. Середня лінія, проведена від бастарнів до роксоланів, була би десь північніше Криму. Це є найбільш близьким до того, щоб встановити розташування «чуні». Проте фраза про народи уздовж Меотиди належить до часу задовго до того, як Птолемей написав свою Географію, бездумно копіюючи ранніх [античних] авторів» [57, с. 448].

За переконанням самого О. Менчен-Хелфена, на середину II ст. і язиги, і роксолани жили «в сотнях миль» далі від Азовського моря. Пересуваючись на захід, язиги, підкреслює вчений, досягли Дунаю ще у другому десятилітті I ст. В перші роки правління імператора Клавдія (41-54) вони пройшли через Дакію в Угорщину (Паннонію), де зайняли північно-західні частини Альфельда, поступово розтікаючись по ньому й утримуючи його (як власну територію) протягом трьохсот років. Отже, Птолемей мав рацію, коли, локалізуючи це плем'я дещо східніше нижньої течії Дніпра, називав язигів «емігрантами» – «metanastai», одночасно згадуючи назви восьми їхніх міст.

Свої подальші докази О. Менчен-Хелфен обґрунтовує таким чином: «Роксолани, принаймні більшість з них, також давно залишили свої старі місця. Під Неро вони вступили в контакт з римлянами не на Дону, а на Дунаї. Взимку 67-68 рр. та у 69 р. вершники роксоланів вторгалися в Мезію. У союзі з Діурпанеусом, королем даків, бастарни та роксолани завдали поразку римському легіону у Південній Добруджі. В 101 р. роксолани воювали проти Траяна (98-113) на нижньому Дунаї. Через декілька років (106 р.) імператор уклав з ними союз і платив їм субсидії; натомість вони зобов'язались захищати римські провінції від вторгнень інших сарматських племен. Виникає питання: які роксолани були сусідами чунів? Ті, які з тексту Птолемея або ті, котрі часів Птолемея? ... Варто мати на увазі, як доволно Птолемей поводився з [фактологічним] матеріалом, без обмеження витягуючи його зі старих та нових джерел» [57, с. 448-449].

Свої узагальнення дослідник резюмував наступним чином: «Лише за Траяна й Адріана (117-138) регіони, що межують з Дакією на схід і з Нижньою Мезією на північ, стали більш відомі. Після завоювання Дакії (101-106) старий торговий шлях з грецьких міст на Чорному морі на Трансильванію став жвавішим. Дорога з Апулуму в Дакії на Пироборидаву на річці Серет і уздовж її лівого берега до Дунаю пролягає через країну бастарнів. Хоча в II ст. степ північніше Криму був мало відомий римлянам, як і до того, проте Південна Молдавія більше не залишалась terra incognita. Якби чуни жили північніше Криму десь між Каховкою та Мелітополем, Птолемей навряд чи знав би про них. Однак він міг добре ознайомитись з до того невідомими народами, які осіли в Молдавії. Він, можливо, ба-

чив назву на мапі або дізнався про неї від мандрівників; відомості про чунів могли містити воєнні повідомлення. Ким би не було джерело Птолемея, роксолани, навколо котрих він розташував чунів, були майже достеменно (?) ті, що фігурували як союзники римлян.

На своїй мапі європейської Сарматії Птолемея Ю. Кулаковський (український візантиніст початку ХХ ст. – *Я.Я.*) розмістив чунів східніше Амадокійських гір [Карпат], тобто східніше Борисфена. На мапі В. Латишева їх місця розташовуються приблизно в тих самих регіонах. Російські [дореволюційні] дослідники ще не знали про кодекс Ебнерія. Тут, на мапі європейської Сарматії, чуні перебувають між Аріаксом (ріка Тілігул) і Борисфеном (ріка Дніпро), північніше Ордессуса, у місцині, котра розташована поблизу (?) тієї території, яку ми припускали на основі тексту. Незалежно від того, чи додержуємось ми мапи, чи розташовуємо чунів між бастарнами та роксоланами у часи Птолемея, вони жили або на правому, або на лівому березі Дністра біля північно-західного берега Чорного моря» [57, с. 449]. Зрештою, це античне повідомлення про гунів залишається, як резюмує московський історик В. Буданова, йдучи за чеським славістом ХІХ ст. П. Шафариком [51, с. 86], «темним і сумнівним» до нашого часу [20, с. 182].

У свою чергу, епоху Аттіли – «час беззаперечного і жахливого гунського домінування у Європі» [48, с. 23], в новому інтерпретаційному ракурсі оцінює провідний французький медієвіст сучасності, професор Сорбонни і один з керівників Практичної школи вищих наук (Франція) Д. Бартелемі. У монографії «Рицарство: Від стародавньої Германії до Франції ХІІ століття» він категорично стверджує: «Крізь усю Пізню Античність проносяться усілякі варвари лютого вигляду. Після 360 р. кінні алани та гуни, примчавши галопом зі степів, додали до цього образу ще один штрих, екзотичну нотку. Деякі римляни самі напускали на себе войовничість, як патрицій Аецій – насправді син романізованого скіфа й римлянки. Інші ж через снобізм демонстрували надмірну витонченість та вишуканість, як єпископ Сидоній Аполлінарій у 470-ті роки. Однак це не епоха розгнужданого насилля – картини похмурого і розореного світу виглядають значним перебільшенням. Це було, скоріш, поміркованим насиллям» [17, с. 48-49].

Розвиваючи далі свою думку, Д. Бартелемі відзначає: «V ст. почалося 31 грудня 406 р., коли вандалі перейшли лімес, потиснувши рейнських франків – захисників Імперії, і Григорій Турський драматизує цей факт у своїй «Історії франків», нібито не було іншої альтернативи, крім як між благою силою святих і смертельною боротьбою між людьми. Він сам у своїй другій книзі робить наголос на «чудесних діяннях святих» і на «народних бідуваннях». Бідуваннях? Навіть говорячи про знаменитого царя гунів Аттілу, безсумнівно, не варто нічого перебільшувати. Народи дуже розраховували на свою репутацію, щоб залякувати ворога, проте Аттіла не брав у облогу міста, коли ті виказували йому знаки поваги, і битва на

Каталаунських полях не була доведена до логічного завершення: якщо гунни і вестготи (король останніх Теодорих був убитий) бились між собою запекло, то Аттіла і його переможець патрицій Аецій, котрий дозволив йому відступити, – недовго. Незабаром Аттіла помер, займаючись коханням, а не війною» [17, с. 49].

Різні відгуки, оцінки та суперечки в науці викликає повідомлення Клавдія Птолемея про народ «хоуної», котрий він називає в числі племен, які населяли Причорномор'я у I-II ст., і розміщує його між бастарнами та роксоланами. На відміну від згаданого вище П. Шафарика [51, с. 86-87], який вважав хунів Птолемея пізнішою припискою або інтерполяцією, і того ж Е. Томпсона, котрий бачив у них народ, «відмінний» від гунів IV ст. [47, с. 21], більшість вчених кінця XX – початку XXI ст. [15, с. 242-243; 21, с. 166-167; 40, с. 13-14] обстоюють тезу, що свідчення грецького географа II ст. достовірні й стосуються саме «європейських гунів».

Так само різні точки зору виникають щодо тлумачення даних Птолемея і, відповідно, щодо локалізації його «хоуної». Так, Р. Блоклі вважає, що помилка географів Олександра Македонського (вони переплутали Танаїс – Сирдар'ю і Танаїс – Дон) породила довгий ряд хибних локалізацій деяких народів у більш пізніх авторів, у тому числі й у Клавдія Птолемея: хунни повинні були бути в Середній Азії, а не в Причорномор'ї. Ф. Альтхайм, як і Я. Харматта, розташовує їх у західній частині Передкавказзя між Маничем і верхньою Кубанню [20, с. 182], М. Толль – на берегах Дону [48, с. 61], А. Удальцов – східніше Дніпра [49, с. 42], Е. фон Вітерсхайм, підтримуючи О. Менчен-Хелфена, вважає місцем перебування хуннів територію сучасної Молдови, пониззя Дністра [20, с. 183].

Можливо, припускає В. Буданова, слабким відголоском знайомства Амміана Марцелліна, який першим описав т.зв. західних гунів IV ст., з древніми свідченнями про хуннів II ст. варто вважати його фразу «*Hunorum gens monumentis veteribus leviter nota ...*» [20, с. 183]. Цікаво відзначити, що у Прикаспії і на Кавказі вчені знайшли (протягом 50 – 60-х рр. XX ст.) археологічні сліди перебування гунських племен вже у II ст. [43, с. 204]. Деякі дослідники, наприклад, азербайджанський археолог Ю. Джафаров, вважають за можливе припустити, що саме у II ст. окремі загони гунів, зафіксовані в опусі Птолемея під ім'ям «хоуної», почали поступово проникати на територію Північного Причорномор'я [32, с. 138]. Однак у цілому питання про генетичний зв'язок ранніх хуннів і гунів IV ст. не одержав поки що однозначної наукової інтерпретації.

Повертаючись до проблеми несподіваної появи гунської номади на європейських територіях, доречно звернути увагу на ту обставину, що вже Амміан Марцеллін, сучасник цього стрімкого натиску гунів на народи Європи, знав: вони з'явилися з-за Меотиди і тому впевнено стверджував – «*Hunorum gens ... ultra paludes Maeoticas glaciale oceanum accolens ...*» [1, XXXI, 2, 1].

З іншого боку, поява перших гунів на південних землях сучасної України ознаменувала якісно новий етап в історії тогочасного європейського суспільства. Це, у свою чергу, призвело до краху сарматського панування; місце сарматів посіли гуни. Гунська доба в Центральній та Східній Європі (кінець IV – середина V ст.) в археологічному відношенні репрезентована нечисельними поховальними комплексами і випадковими знахідками з території Південного Приуралля [14, с. 10; 37, с. 150-151], Нижнього Поволжя [28, с. 107; 29, с. 75], Північного Причорномор'я [33, с. 8-9; 41, с. 109-110; 44, с. 270-272; 53, с. 141-144] і Криму [30, с. 35-37; 36, с. 259-260]. Переважають, за констатацією вчених-археологів, поруйновані земляними роботами поховання [54, с. 88-89]. Значно менше їх виявлено протягом XX ст. під час роботи наукових археологічних експедицій [34, с. 57; 38, с. 5-7; 43, с. 200-201; 49, с. 45].

На відміну від візантійських авторів VI-VII ст. (Феофілакта Симокатті, Прокопія Кесарійського, Агафія Міринейського), які вважали, що «народ гунів колись мешкав навколо тої частини Меотидського озера, котра простягається на Схід, і жив північніше ріки Танаїсу... біля Ріпейських гір...», та пізньоантичних поетів, які були переконані, що його батьківщина – Скіфія (до складу останньої в ті часи такі автори, як Аполлінарій Сидоній та Клавдій Клавдіян, включали Північне Причорномор'я та землі за Доном), Амміан здогадувався – гуни не були автохтонами Східного Приазов'я. «Це нічим не зв'язане та несамовите плем'я людей, палаюче незвичайною пристрасстю до грабунку зовнішніх областей, грабуючи й убиваючи сусідів, дісталосся аланів, древніх массагетів» [1, XXXI, 2, 12]. Лише якийсь, вірогідно, досить нетривалий час гуни затримались «між крижаним Танаїсом і лютими народами массагетів» (як зазначає святий Єроним Стридонський), на Кавказі (за Павлом Орозієм) та у Прикаспії (на думку Йордана [5, с. 405]).

У даному сенсі необхідно додати, що ототоження нового, до того невідомого античному соціуму етносу з давно зниклим з історичної арени народом, котрий, однак, міцно увійшов в історіографічну традицію, було типовим для Античності та Ранняго Середньовіччя явищем. Наприклад, Філосторгій вважає гунів неврами, Зосим сумнівається, «чи треба їх називати царськими скіфами або визнати за тих кирпатих і безсилих людей, котрі, за словами Геродота, жили уздовж Істру» [20, с. 184]. На думку блаженного Єронима, «Геродот повідомляє, що це плем'я за мідійського царя Дарія двадцять років тримало у полоні Схід і один рік стягувало данину з єгиптян та ефіопів»; таким чином, ранньохристиянський письменник ототожнює гунів зі скіфами [20, с. 184].

Звідки гуни з'явились у третій чверті IV ст. на Північному Кавказі і в районі Дону та Азовського моря, ні греки, ні римляни не знали. Деякі пізньоантичні письменники пропонували різні версії походження цього етносу, котрі у більшості випадків запозичені із «Всесвітньої історії» Євнпаія з Сард. Уривок, який зберігся з його твору, дозволяє стверджувати, що цей

автор зібрав та виклав весь доступний матеріал, пов'язаний з «гунським питанням»: «Надавши у своєму опусі перші свідчення про гунів, я не наважився позбути себе тих, котрі зібрав про них у подальшому ... Оскільки ніхто не може сказати нічого певного про те, звідки вийшли (походять – *Я.Я.*) гунни, де вони [до того] перебували і як пройшли всю Європу й відтіснили скіфське плем'я, то я на початку цього опусу виклав свідчення, запозичені з древніх письменників так, як мені здавалось правдоподібним, а сучасні відомості обговорював з точки зору їхньої точності (достеменності – *Я.Я.*), щоб не скласти твору з одних лише вірогідностей і щоб виклад наш не ухилився від істини...» [6, с. 205]. Отже, в повідомленнях латиномовних і грецьких авторів стосовно гунів міститься раціональна думка про появу даної номади у Європі з Азії [20, с. 184-185].

Разом з тим, ще у IV ст. зерно істини було сховане в «ґрунті» легенд і чуток. Зосим, наприклад, пише: «Цей народ, як говорять, до тої пори не був відомий фракійцям та іншим готам, які жили уздовж Істру. Вони не знали, що живуть по сусідству одне з одним, оскільки між ними лежало величезне озеро, й ті й інші гадали, що країна, де вони мешкають, є кінцем суші, а за нею розташоване море та безмежний простір води. Якось трапилось, що переслідуваний гедзем бик перейшов через озеро, а за ним попрямував чабан; побачивши землю, що розкинулась навпроти, він повідав про неї одноплемінникам. Інші говорять, що лань, котра перебігла [озеро], вказала полюючим [на неї] гунам цю дорогу, злегка вкриту водою» [7, с. 212-213]. Дана легенда, вперше записана тим самим Євнapiєм, бере свій початок, на думку деяких вчених, зокрема А. Васильєва, у грецькому міфі про Іо [22, с. 297]; окремі дослідники бачать у ній варіант казки про тварину-поводира, яка побутувала у багатьох народів Євразії [57, с. 444]. А. Гадло, у свою чергу, висловлює цікаве припущення про те, що дві версії етногенетичного передання можуть бути пов'язані з племінними спільностями і з різними культурно-господарськими укладами (мишливцями та скотарями), які є частинами одного етнолінгвістичного масиву [25, с.17].

Більшість сучасних вчених схиляються до думки, що головна маса гунів, скоріш за все, вирушила зі східних та прикавказьких степів на захід у південноукраїнські степи, а значно менша їх частина перейшла через Боспор Кімерійський у Крим [47, с. 39-40; 53, с. 143]. Зосим пояснює можливість подолання кочовиками протоки тим, що він був занесений намулом. Е. Яковенко й А. Амброз підтверджують, що у стародавні часи глибина Боспору не перевищувала 1,5-1 м, а його ширину значно обмежували численні піщані коси, мілини й острови [14, с. 12]. Певна кількість гунів, природно, продовжувала залишатись у Передкавказзі та на Кавказі, й приблизно через двадцять років, тобто у 394-395 рр., саме вони почали інвазію на Персію, Вірменію і східні римські провінції. Опис цього широкомасштабного гунського нашествия зберігся в працях Єронима Стридонського, Сократа Схоластика [12, VI, 1], Зосима, Созомена [11,

VIII, 1], Філосторгія, Клавдія Клавдіана, Євтропія і Пріска Панійського [10, с. 491-494]. Таким чином, пізньоантична та ранньовізантійська література локалізує гунську номаду лише на підступах до Приазов'я; попередні етапи гунської історії римлянам відомі не були. Підтвердженням цього висновку слугує той факт, що один з найавторитетніших римських істориків IV ст. Веллій Патеркул про гунів взагалі не згадує.

В історичній науці XIX-XX ст. широко обговорювалось питання: чи існує зв'язок між західними гунами та племенами центральноазіатських хуннів, які фігурують у китайських джерелах під назвами «Hsiung-nu», «Hiung-nu», «Hiong-nu» і, якщо існує, то наскільки тісний. У 1926 р. відомий сходознавець-номадист К. Іностранцев писав, що неможливо позитивно вирішити питання стосовно походження і зв'язку хуннів та гунів при тих засобах, котрі є у розпорядженні науки. Висновок вченого був такий: «Можна лише надавати доводи на користь того чи іншого припущення. Взагалі, питання про походження того чи іншого народу дуже важке навіть у Європі, не говорячи вже про історію кочових народів Азії» [35, с. 2]. Тим не менш, сам він схилився до думки про азіатське походження європейських гунів [35, с. 100-101]. З іншого боку, першим, хто пов'язав хуннів китайських літописів з гунами європейськими (тобто західними), був французький історик XVIII ст. М. Дегінь. У середині XIX ст. його ідеї підтримав англієць В. Херберт [56]. У XX ст. дискусії навколо цієї проблеми загострились. Активну участь в них взяли Л. Гумільов [26-29], О. Менчен-Хелфен [57], А. Бернштам [19], М. Толль [48], І. Стучевський [45], Е. Томпсон [47], Г. Хауссіг [50], С. Кляшторний [39], М. Савицький [42], М. Артамонов [16]. Нині переважна більшість варварологів, які у своїх публікаціях торкаються даного питання (зокрема, А. Бураєв [21], Л. Левіна [40], Г. Дерфер [27], І. Акбулатов [15], І. Бенциг [18], А. Скріпкін [46], І. Шервашидзе [52]) дотримуються точки зору, що гунни – саме азіатського походження.

Період з моменту вигнання народу хуннів сяньбійцями з центрально-азіатських степів до їх появи у Північному Причорномор'ї (155-370 рр.) залишається, як підкреслює В. Буданова, «найтемнішим в історії гунів» [20, с. 187]. Разом з тим, деякі джерела, головним чином, археологічні, дозволяють вважати їх шлях на захід реальним фактом. Гунські пам'ятки поширені від Алтаю, Середньої Азії, Казахстану та Приуралля до Угорщини і Румунії. Більша частина поховань, знайдених археологами у Центрально-Східній Європі (на території колишнього СРСР), сконцентрована у Поволжі; зустрічаються розрізнені сліди цих племен на Кавказі і в Криму [20, с. 187]. Багато відповідного археологічного матеріалу оброблено та проаналізовано в наукових публікаціях О. Дашевської [30], І. Круглікової [36], І. Засецької [33, 34], А. Амброза [14], І. Коврига [38], Є. Ковичева [37] та ін. [15, 18, 52].

У ході просувань і завоювань склад кочової орди (номади) безперервно змінювався; вона вбирала у себе все нові й нові племена та народи, і

щодо неї слово «гуни» є назвою умовно-узагальнюючою. Що стосується гунів як носіїв певної мови, першопочаткового ядра усєї цієї «етномаси» (тобто т.зв. цивілізаційного субстрату), то на сьогоднішній день є загальноновизнаним, що до них належать прототюркські та протомонгольські (алтайські) племена [18, с. 12; 28, с. 103; 37, с. 149; 52, с. 129]. Оскільки від гунської мови збереглося лише декілька власних імен, то ряд дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. заперечують азійські «корені» європейських гунів, вважаючи це бездоказовим. Частина з них не висуває власних гіпотез [31, с. 97-98], частина обстоює думку, що «насправді» західні гуни є слов'янами (протоукраїнцями) або навіть семітами. З античних письменників та істориків лише римський легат Пріск Панійський повідомляє, що «скіфи, будучи збіговиськом різних народів, крім власної своєї варварської мови, охоче використовують або мову гунів, або готів, або ж авсоніїв у зносинах з римлянами...» [10, с. 493].

На жаль, цей уривок лише породжує питання (наприклад, кого Пріск називав скіфами: «гунів» в узагальненому значенні слова або етнічних гунів (?); що таке «варварська мова» (?) й жодним чином не характеризує і не визначає «мову гунів». Той самий А. Бернштам припускає (до того ж бездоказово), що під «варварською» необхідно розуміти тюркську мову, а «мова гунів» – «переважно» (?) слов'янська [19, с. 167]. Джерела свідчать, що в етногенезі західних гунів, крім тюрксько-монгольських елементів, котрі від самого початку були гетерогенними, взяли участь народи, які населяли пройдені ними території. На думку академіка М. Веселовського, висловлену ним ще 1882 р., особливо великою є роль у даному процесі угро-фінських племен Західного Сибіру та Південного Приуралля [23, с. 98]. Його позицію надалі підтримали К. Іностранцев [35, с. 110], П. Артамонов [16, с. 68], Л. Гумільов [29, с. 74], С. Кляшторний [39, с. 252].

Молодий російський археолог А. Буряєв у своїй доповіді на міжнародній конференції в Улан-Уде (2000 р.) констатує, що згідно з останніми археологічними даними в хуннських похованнях зустрічаються черепи з чітко європеїдним комплексом ознак, монголоїдні зі слідами європеїдного домішку і, власне, монголоїдні [21, с. 166]. Ці дані стали прямим підтвердженням характеристики, наведеної ще 1990 р. А. Новосельцевим: «Асимілюючи інші етноси, які часто перебували на більш високому рівні цивілізації, тюрки сприймали багато чого у «поглинених» ними народів. Тут і антропологічні риси, і форми господарства, і моделі духовної культури, і лексика. Одним словом, як це було і з іншими народами, тюрки у своєму русі на захід росли та множились як тюркські племена, але одночасно й втрачали багато своїх першопочаткових рис» [41, с. 69].

Мало свідчень зберегли джерела про перебування гунів у Причорномор'ї, особливо у «первісний» період після їх появи там Амміан Марцеллін зазначає, що гуни, пересуваючись прибережними районами Меотиди

і Понту, після розгрому аланів-танаїтів напали на грефтунгів [1, XXXI, 3,1]. Надалі вони достатньо швидко дісталися східних рубежів володінь тервінгів і перейшли вброд Дністер [1, XXXI, 3,6], вірогідно, поблизу сучасного міста Бендери (Молдова) [24, с. 268]. Залишки тервінгів змушені були відступити «...в область Кавкаланда, місцевість, недоступну завдяки високим, вкритим лісом горам...» [1, XXXI, 4, 13]. Молдавський дослідник Р. Вулпе вважає, що Кавкаланда – це скоріш за все Південні Карпати [24, с. 270]. Отже, тут, у Північно-Західному Причорномор'ї, близько 375-376 рр. гуни призупинили свій наступ. Залишається, однак, невідомим, чи розселились гунські племена по всьому Північному та Північно-Західному Причорномор'ю або ж кочували великими компактними групами теренами Європи [20, с. 189].

Основна маса кочовиків жила у Причорномор'ї до початку V ст. Стверджувати це дозволяє збережений уривок з «Історії» Олімпіодора Фіванського про його посольство до гунів, котре фахівці відносять до 412 р. [48, с. 93]. Дане повідомлення свідчить про те, що Римська імперія (Східна чи Західна – питання залишається відкритим) мала епізодичні (а можливо, й регулярні – знов-таки, достеменно невідомо) дипломатичні контакти з різними гунськими племенами. Можливо, вже тоді (у першій чверті V ст.) обидві Імперії проводили активну політику в середовищі кочовиків, і не без втручання їх представників був убитий, як повідомляє Олімпіодор, гунський вождь Донат [9, с. 67-68]. Можна також припустити, що відомий імператорський едикт 420 р., який забороняв ввозити на судах «недозволені товари» варварам (дослівно – «*ne merces illicitae ad nationes barbaras deferantur*»), стосується саме Причорномор'я і так само є частиною цієї політики [46, с. 200].

У джерелах V-VI ст. не простежується подальший шлях тих гунів, які форсували Боспор Кімерійський. На протигагу позиції деяких вчених (наприклад, Д. Шелова [53] й М. Сокольського [44]), частина орди, можливо (припущення В. Буданової [20, с. 190]), не об'єдналася з тими, хто йшов узбережжям, а затрималась у Криму. Цікавим у даному контексті є едикт 419 р., де імператорською владою наказується звільнити від покарання тих людей, «котрі передали варварам мистецтво будувати кораблі, невідоме їм раніше» – «*qui conficiendi naves incognitamante peritiam barbaris tradiderunt*»; врятувало цих людей лише заступництво Асклепіада, єпископа Херсонеса [20, с. 190]. Таким чином, постає логічне питання: які це варвари у Криму на початку V ст. могли не знати морської справи? Готам вона була відома добре, а ось степовики гуни, вірогідно, намагались за допомогою місцевих жителів здійснити морський похід.

У 60 – 70-х рр. XX ст. такі науковці, як І. Круглікова [36], М. Сокольський [44], Д. Шелов [53, 54], вважали гунів винуватцями майже повного знищення більшості поселень Дону, Кубані, багатьох грецьких міст Північного Причорномор'я і черняхівської культури лісостепу. Протягом

першого десятиліття ХХІ ст. археологи переглядають результати багатьох розкопок і піддають передатуванню шари пожеж та руйнацій, котрі раніше вчені визначали кінцем IV-V ст. Нове датування пов'язане із VI ст. Крім того, історики констатують, що гунни не завдали Боспору та іншим містам регіону таких значних збитків; Танаїс, наприклад, за них відродився [20, с. 191]. Культура населення Боспору не зазнала змін у V ст., хоча він був під владою гунів. Як підкреслює О. Приходнюк, лісостеп не був ними зачеплений; постраждали лише черняхівські поселення у степових районах Нижнього Подністров'я, а також у басейні Дністра – Пруту – Серету й Дунаю.

(Далі буде)

Джерела та література: 1. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни; науч. ред. Л.Ю. Лукомский. – СПб.: Алетей, 1994. – 569 с.; 2. Аполлинарий Сидоний. Письма // Позднеантичные публицисты и политические деятели. – М.: Крон-Пресс, 2003. – С. 37-54; 3. Григорий Турский. История франков / Пер. и ред. В.Д. Савуковой. – М.: Наука, 1987. – 462 с.; 4. Евагрий Схоластик. Церковная история / Пер., коммент. и прилож. И.В. Кривулина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2005. – 408 с.; 5. Иордан. О происхождении и деяниях гетов («Getica») / Пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. – СПб.: Алетей, 1997. – 506 с.; 6. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Латинские писатели. – СПб.: 2-я Императорская типография, 1904. – Т. 1. – XXVIII, 471, VII с.; 7. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Латинские писатели. – СПб.: 2-я Императорская типография, 1904. – Т. 2. – XXIII, 452, V с.; 8. Латышев В.В. Древности Южной России. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1892-1894 гг. // Материалы по археологии России, 1895. – № 23. – С. 45-84; 9. Олимпиодор Фиванский. История / Пер., вступ. ст., коммент. и указ. Е.Ч. Скржинской; под ред. П.В. Шувалова. – СПб., 1999. – 198 с.; 10. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского / Пер. Г.С. Дестуниса // Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского. – Рязань: Александрия, 2005. – С. 453-533; 11. Созомен. Церковная история. – М.: Православный Паломник, 1996. – 341 с.; 12. Сократ Схоластик. Церковная история. – М.: Православный Паломник, 1998. – 248 с.; 13. Феодорит Кирский. Церковная история. – М.: Свет с Востока, 2003. – 385 с.; 14. Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. – М.: АН СССР, 1981. – С. 10-12; 15. Акбулатов И.М. Природа «завоевательных походов» (миграций) кочевых народов Евразии // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии: В 3-х т. – Улан-Удэ, 2000. – Т. 1. Археология. Этнология. – С. 241-245; 16. Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Наука, 1962. – 526 с.; 17. Бартелеми Д. Рышарство: От древней Германии до Франции XII века. – СПб.: Евразия, 2012. – 584 с.; 18. Бенциг И. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар // Зарубежная тюркология. – М.: АН СССР, 1986. – Вып. 1. – С. 10-21; 19. Бернштам А.Н. Очерки

истории гуннов. – Л.: АН СССР, 1951. – 315 с.; **20.** Буданова В., Горский А., Ермолова И. Великое переселение народов: Этнополитические и социальные аспекты. – СПб.: Алетей, 2011. – 336 с.; **21.** Бураев А.И. Антропологический состав центрально-азиатских кочевников (на материалах из Прибайкалья и Забайкалья) // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии: В 3-х т. – Улан-Удэ, 2000. – Т. 1. Археология. Этнология. – С. 165-170; **22.** Васильев А.А. Готы в Крыму // Известия Государственной Академии истории материальной культуры, 1921. – Т. I. – С. 285-314; **23.** Веселовский Н.И. Несколько новых соображений по поводу пересмотра вопроса о Гуннах // ЖМНП, 1882. – Ч. ССХХIII (сентябрь). – С. 90-102; **24.** Вулпе Р. Верхний вал Бессарабии и проблема грейтунгов к западу от Днестра // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. – Кишинев: Молд. АН, 1960. – С. 267-281; **25.** Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа. IV-X вв. – Л.: Наука, 1979. – 231 с.; **26.** Гумилёв Л.Н. Хунну. Средняя Азия в древние времена. – М.: АН СССР, 1960. – 405 с.; **27.** Гумилёв Л.Н. Некоторые вопросы истории хуннов // Вестник древней истории, 1960. – №4. – С. 118-130; **28.** Гумилёв Л.Н. Три исчезнувших народа // Страны и народы Востока, 1961. – Вып. II. – С. 106-109; **29.** Гумилёв Л.Н. Хунны в Азии и Европе // Вопросы истории, 1989. – № 6. – С. 72-83; **30.** Дашевская О.Д. Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР, 1969. – №169. – С. 34-45; **31.** Дерфер Г. О языке гуннов // Зарубежная тюркология. – М.: АН СССР, 1986. – Вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. – С. 83-116; **32.** Джафаров Ю.М.Р. Гунны и Азербайджан. – Баку: Азерб. АН, 1985. – 306 с.; **33.** Засецкая И.П. Гунны в южнорусских степях. Конец IV – первая половина V в. (По археологическим данным). Автореф. дис. канд. ист. наук. – М.: Наука, 1971. – 16 с.; **34.** Засецкая И.П. Погребение у села Кызыл-Адыр Оренбургской области (к вопросу о гунно-хуннских связях) // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л.: Наука, 1982. – С. 55-66; **35.** Иностранцев К.Н. Хунну и гунны (Разбор теории о происхождении народа хунну, китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. – Л.: Нева, 1926. – II, 152, III с.; **36.** Кругликова И.Т. Погребения IV-V вв. н.э. в деревне Айвазовское // Советская археология, 1957. – № 2. – С. 256-262; **37.** Ковычев Е.В. К вопросу о древних связях племен Восточного Забайкалья с тюркоязычными соседями в I тыс. н.э. // Археология Северной Азии. – Новосибирск: Наука, 1982. – С. 147-155; **38.** Ковриг И. Погребения гуннского князя в Венгрии // Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII веков. – М.: Наука, 1982. – С. 5-16; **39.** Кляшторный С.Г. Гуннская держава на Востоке (III в. до н.э. – IV в. н.э.) // История древнего мира: В 3-х т. – М.: Наука, 1989. – Т. 3. – С. 245-274; **40.** Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья в I тис. до н.э. – I тис. н.э. // Этнографическое обозрение, 1997. – № 2. – С. 10-23; **41.** Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – 208 с.; **42.** Савицкий Н.П. О задачах кочевниковедения (Почему скифы и гунны должны быть интересны русскому?). – Прага, 1928. – 102 с.; **43.** Смирнов К.Ф. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в Советской археологии // Вопросы

скифо-сарматской археологии. – М.: АН СССР, 1954. – С. 198-220; **44.** Сокольский Н.И. Гунны на Боспоре (по археологическим источникам) // *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.* – Amsterdam, 1968. – S. 268-285; **45.** Стучевский И.А. Аттила // *Вопросы истории*, 1968. – № 12. – С. 208-213; **46.** Скрипкин А.С. К критике источников исследования, посвященных реконструкции торговых путей в скифо-сарматское время // *Вестник древней истории*, 2003. – № 3. – С. 196-210; **47.** Томпсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей. – М.: Центрполиграф, 2008. – 256 с.; **48.** Толль Н.П. Скифы и гунны. Из истории кочевого мира. – Прага, 1928. – 167 с.; **49.** Удальцов А.Д. Племена Европейской Сарматии II в. н.э. // *Советская этнология*, 1964. – № 2. – С. 41-64; **50.** Хауссиг Г.В. К вопросу о происхождении гуннов // *Византийский временник*, 1977. – Т. 38. – С. 69-84; **51.** Шафарик П.И. Славянские древности: В 2-х т. – М.: В Университетской типографии, 1848. – Т. I. – Кн. 2. – 448 с.; **52.** Шервашидзе И.Н. Attila – Авитохоль // *Лингвистическая реконструкция и история Востока. Тез. конф.* – М.: МГУ, 1989. – Ч. 3. – С. 127-133; **53.** Шелов Д.Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад. – М.: АН СССР, 1975. – 204 с.; **54.** Шелов Д.Б. Античный мир и варвары Северного Причерноморья в первые века нашей эры // *Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов советского востока.* – М.: АН СССР, 1978. – С. 81-95; **55.** Blockley R.C. *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus.* – Liverpool, 1981. – XXV, 482 p.; **56.** Herbert W. *Attila, King of the huns.* – L.: H.G. Bonn, 1838. – 580 p.; **57.** Maenchen-Helfen O.J. *The World of the Huns.* – Berkeley; Los-Ang; L., 1973. – 657 p.